

Tasavvuf Tabakâtında Sûfînin Görünümü: Amr b. Osman el-Mekkî Özelinde Bir İnceleme

*The Appearance of Sûfî in the Biographical Literature
of Sufism: Specific to ‘Amr Ibn ‘Uthman al-Makki*

Arş. Gör.

Ömer Faruk KAHVE

Trakya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tasavvuf Anabilim Dalı

Trakya University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Sufism

<https://orcid.org/0000-0002-0223-4375>

omerfarukkahve@trakya.edu.tr

ROR ID: <https://ror.org/037vfvf096>

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 08 Şubat/08 February 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 05 Ekim /05 October 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık/31 December 2022

Yayın Dönemi / Publication Period: Aralık/December

DOI: 10.46231/sufiyye.1070218

Etik Beyan

Ethical Statement:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Ömer Faruk KAHVE).

Lisans Bilgisi

Licence Information:

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicariTüretilmez 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır. *This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License.*

İntihal

Plagiarism:

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/ *This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.*

Yayıncı

Publisher:

Kalem Eğitim Kültür Akademi Derneği/
Kalem Education Culture Academy
Association

Atıf / Cite as

Kahve, Ömer Faruk. "Tasavvuf Tabakâtında Sûfînin Görünümü: Amr b. Osman el-Mekkî Özelinde Bir İnceleme". *Sufiyye* 13 (Aralık 2022), 245-272.

Öz

Tasavvufun ilim olma süreci ve sistematik biçimde ıstılahlarının ortaya konulması diğer ilimlerden bazı noktalarda farklılık arz eder. Bunların en önemlilerinden biri ıstılahların oluşumu sürecindeki kavramları kullanmış sūfilerin söylemleri ve bu söylemleri etrafında sürdürdükleri amelî yaşantılarıdır. Bu anlamda tasavvufî tabakât eserlerinde zikredilen malumatın tasavvufu hem amelî hem de nazarî olarak ele alabilmeye imkân sağladığı söylenebilir. Bilhassa erken dönemde yaşamış sūfilerin söz ve fiillerinden mürekkep anlayışları, tasavvufun ilim olma sürecinin değerlendirilmesi açısından büyük önem arz etmektedir. Cüneyd-i Bağdâdî'nin çağdaşı olan Amr b. Osman el-Mekkî de bu açıdan erken dönemde yaşamış önemli bir mutasavvıftır. Bir mutasavvıf olarak el-Mekkî hakkındaki bilgilerin hem diğer İslâmî ilimlerle irtibatı hususunda hem de yaşadığı coğrafyanın ve dönemin tasavvuf anlayışını yansıtmaları bakımından önemli veriler sunabileceği düşünülmüştür. Böylece bu makalede öncelik, tabakât eserlerinde el-Mekkî hakkında verilen bilgilerin incelenmesidir. Bu inceleme neticesinde onun hayatı, şahsiyeti, kavramsal olarak üzerinde durduğu tasavvuf anlayışı tespit edilmeye çalışılacak ve tasavvuf tarihindeki yerine dair izlenimlere yer verilecektir. Bunun yanı sıra çalışmanın sūfî tabakâtında bir mutasavvıfın nasıl ele alındığı konusunda fikir verebileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Sūfî, Tasavvuf Tarihi, Tabakât, Amr b. Osman el-Mekkî

Abstract

Tasawwuf's process of becoming a science and systematically revealing its terms differ from other sciences in some points. One of the most important of these is the discourses of the sūfīs who used the concepts in the formation process of the terms and their practical lives around these discourses. In this sense, it can be said that the information mentioned in the works of sūfī biographies makes it possible to deal with sūfism both practically and theoretically. Especially, the understanding of the words and actions of the early sūfīs is of great importance in terms of evaluating tasawwuf's process of becoming a discipline. 'Amr Ibn 'Uthman al-Makki, who lived at the same time as al-Junayd al-Baghdadi, is also a significant sūfī who lived in the early period in this respect. As a sūfī, he can provide valuable data in terms of both the connection of al-Makki with other Islamic disciplines and the reflection of the sūfī thought of the region in which he lived. Hereby the priority in this article is to examine the information given about al-Makki in the sūfī biography works. As a result of this examination, his life, personality, his understanding of sufism will be tried to be determined conceptually and his impressions of his place in the history of sufism will be given. In addition, it is thought that the study can give an idea about how a sūfī is handled in the sūfī biographies.

Keywords: Tasawwuf, Sūfī, History of Tasawwuf, Sūfī Biography, 'Amr Ibn 'Uthman al-Makki

Giriş

Tabakât türü eserler tematik oluşlarıyla tebarüz ederler. Bu eserler dönem, coğrafya ve ait olunan ilim itibarıyla kategorize edilerek telif edilmiştir. Müstakil olarak sûfilere hasredilmiş tabakât eserleri de kaleme alınmıştır. Ancak bilhassa sûfilere bahseden tabakât eserleri, ulemâ hakkında yazılanlardan birtakım farklılıklar arz eder. Bunların en belirgin olanı ise sûfî tabakâtının kişilerin yaşamlarına dair sathî bilgidен ziyâde tasavvufun ıstılahlarına ve amelî tasavvuf hayatlarına yer verilmiş olmasıdır.¹ Bundan ötürü sistematik bir tasavvuf tarihi yazımında veya tasavvufî ıstılahların yüzyıllar içerisinde uğradığı değişimin tespiti noktasında sûfî tabakâtı büyük ölçüde belirleyicidir.

Tabakât eserlerinin tasavvuf ilminde doktriner düzeyde diğer dini ilimlerdeki etkisinden fazla oluşu doğrudan muhteva farklılığı ile alakalı değildir. Esasında burada belirleyici olan tasavvufun bilgi-eylem birlikteliği üzerine inşâ edilmiş olmasıyla alakalıdır. Dolayısıyla bir sûfî tabakâtının tasavvufu doktriner olarak ele almasını sağlayan şey bizatihi tasavvuf ilminin doğası ile ilgilidir. Yoksa burada diğer ulemâ hakkında kaleme alınmış tabakât eserleri ile muhteva bakımından mukayesesi belirgin bir durumdan söz etmiyoruz.² Tabakât eserlerinin tasavvuf ilmindeki bu belirleyici konumundan hareketle hem kendisine yer veren tabakât eserleri Amr b. Osman'a yer verilmesi cihetinden ele alınacak hem de tasavvufî düşüncesini yansıtan sözleri tespit edilecektir. Böylelikle hem yaşadığı dönem tasavvufu hakkında bazı veriler elde edilebileceği hem de onun tasavvufî düşüncesinin ortaya konulabileceği düşünülmektedir. Bunun yanı sıra farklı dönemlerde telif edilen tabakât eserlerinin Amr b. Osman el-Mekkî özelinde ne tür içeriğe sahip olduğu hakkında da bir veri elde edilebilecektir.³

1 Aşağıda Amr b. Osman el-Mekkî özelinde bu duruma dair bazı örnekler aktarılacaktır.

2 Sûfî tabakât eserlerini diğer tabakât eserleriyle karşılaştırarak bir muhteva farkı belki tespit edilebilir. Ancak bu hem bizim ana konumuzla yakın bir irtibata sahip değil hem de bahsini ettiğimiz mevzu tabakât eserlerinin ancak muhtevası meselesi değildir. Burada söz konusu olan şey tasavvufun bizatihi kendi yapısından kaynaklanan pratik ve teori bütünlüğüdür.

3 Benzer bir saikle hazırlanmış başka sûfiler özelindeki makaleler için bk. Muhammed İkbâl Ekinci, "Sûfî Tabakâtında Bir İsmiñ İzini Sürmek: Hamdün El-Kassâr Örneği", *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 27 (2021), 311-338; Soner Eraslan, "Mâruf el-Kerhî'nin Sûfî Şahsiyeti ve Tasavvufun Menşesindeki Rolü", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/27 (2022), 169-185.

Makalede esas alınacak tabakât eseri müellifleri kronolojik olarak şunlardır: es-Sülemî (ö. 412/1021), Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038), Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Ferîdüddîn-i Attâr (ö. 618/1221), İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401), Abdurrahman-ı Câmî (ö. 898/1492), Şa'rânî (ö. 973/1565), Muhammed Abdürraûf el-Münâvî (ö. 1031/1622) ve Süleyman Şeyhî (ö. 1235/1819-20). Bunların yanı sıra mezkur müelliflerin kaleme aldıkları tabakât eserleri gibi tam manasıyla tabakât eseri olmasa da el-Mekkî'nin hem hayatına hem de bazı sözlerine yer veren Serrâc (ö. 378/988), Kelâbâzî (ö. 380/990), Kuşeyrî (ö. 465/1072) ve Hücûvîrî (ö. 465/1072) gibi müelliflerin eserlerinden ve el-Mekkî ile ilgili yapılmış modern çalışmalardan da yararlanılmaya çalışılacaktır. Burada bir sûfînin doktrin düzeyinde anlaşılabilmesinin en önemli başvuru kaynaklarından birinin tabakât eserleri olduğunu akıldan çıkarmamak gerekir.⁴ Bu noktada bahsi geçen eserler ve bu eserlerin el-Mekkî hakkında bilgi verdiği bölümlere dair genel bir değerlendirmenin uygun olacağı düşünülmüştür.

Burada kaynak alacağımız eserleri el-Mekkî'ye değinileri çerçevesinde bazı özellikleriyle birlikte kısaca değerlendirmek istiyoruz. Bu anlamda tarihi olarak Amr b. Osman el-Mekkî ile ilgili bilgiler aktaran ilk tabakât eseri es-Sülemî'nin *Tabakâtu's-sûfiyye*'sidir. Sûfîleri tabakalar şeklinde beş farklı başlık altında inceleyen Ebu Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, Amr b. Osman b. Küreb b. Gusas el-Mekkî'ye ikinci tabaka içerisinde dokuzuncu sırada Semnûn Muhib'den (ö. 298/911) sonra, Sehl b. Et-Tüsterî'den (ö. 283/896) önce dokuzuncu sırada yer vermiştir.⁵

Sûfî tarih yazıcılığında ayrı bir önemi bulunan ve tasavvufta kullanılan pek çok hadise de yer veren Ebu Nuaym'ın *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ*⁶ isimli eseri ise *Tabakâtu's-sûfiyye*'den farklı olarak saha-be döneminden başlatılmıştır. Her ne kadar bazı bölümler *Tabakât*'tan aynıyle nakledilse de müstakil olarak *Hilye* hakkında çok fazla muhtasar

⁴ Bu hususta yapılmış bir çalışma için bkz. Soner Eraslan, *Tabakât Literatürünün Ortaya Çıkışı: Sülemî'nin Tabakâtu's-Sûfiyyesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

⁵ Ebu Abdurrahman es-Sülemî, *Tabakâtu's-sûfiyye*, thk. Nureddin Şerîbe (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1986), 195-206.

⁶ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. İshak el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988); a.mlf., *Allah Dostlarının Dünyası Hilyetü'l-evliyâ ve Tabakâtu'l-asfiyâ*, çev. Hüseyin Yıldız vd. (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2015).

ve yeni eser çalışmaları yapılmıştır.⁷ Büyük oranda kronolojik sıra takip edilerek kaleme alınan *Hilye*'de Muhammed b. Yakub ve Ruveym b. Ahmed (ö. 303/915-16) arasında 573. sırada Amr b. Osman el-Mekkî'ye yer verilmiştir.⁸ Bu sıralamalar teşekkül dönemindeki⁹ bir sûfî olarak bildiğimiz el-Mekkî'den önce hakkında malumat verilen sûfilerin sayısı açısından önem arz etmektedir. Zira tasavvuf tarihi açısından bu kadar erken bir döneme tekabül etmesine karşın bu süreçte daha birçok sûfinin var olduğuna dair önemli bir göstergedir.¹⁰ Metin içerisinde Ebû Nuaym'ın açıklama ve yorumlarına rastlanmasa da sûfîleri tanıttığı giriş bölümlerinde övgü cümleleri kullanmıştır. Eserde vefat ve doğum tarihlerini belirtmemiştir.

Hatîb el-Bağdâdî'nin kaleme aldığı *Târîhu Bağdâd*¹¹ isimli eserde ise alfabetik bir sıralama takip edilmektedir. Müstakil bir sûfî tabakâtı olmamasına karşın Bağdat sûfîleri hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır. El-Mekkî de bir dönem Bağdat'ta yaşadığından bu eserde kendisine yer verilmiş ve 6626. sırada değerlendirilmiştir.¹² Ayrıca bu eserin es-Sülemî'nin eserinden sonra bilhassa el-Mekkî ile ilgili erken dönem kaynaklarının en önemlilerinden biri olduğunu söylemek mümkündür.

Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin telif ettiği *Sıfâtü's-safve*'de incelediğimiz diğer bütün eserlerden farklı olarak sûfilerin tasnifi yaşadıkları bölgelere göre yapılmıştır.¹³ Yine diğer eserlerden farklı olarak kitabını Hz. Peygamber'in (s.a.v) hayatını anlatarak başlamıştır. Bu eserde Amr b. Osman 305. sırada yer almaktadır.¹⁴ İbnü'l-Cevzî her ne kadar *Hilye*'de

7 Osman Türer, "Hilyetü'l-Evliyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/52.

8 İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, 10/287-296; a.mlf., *Allah Dostlarının Dünyası*, 8/455-470.

9 Teşekkül dönemi kavramı ile Serrâc, Kuşeyrî gibi sûfilerin tasavvuf hakkında eserler kaleme almaya başladıkları döneme kadar geçen süreci kastediyoruz.

10 Ele aldığımız eserlerde Amr b. Osman'ın kaçınıcı sırada ele alındığını aktarmamızın asıl sebebi de bu durumdur.

11 Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medineti's-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd (Beirut: Dâru'l-Garb el-İslâmî, ts.).

12 Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/136.

13 Esasen Bağdâdî'nin eseri de bölgesel bir muhtevaya sahip olması açısından benzerdir. Ancak bu eserin müstakil olarak sûfilerle ilgili olmayışı yalnızca sûfiler özelinde telif edilmiş olan *Sıfâtü's-safve*'yi bu özelliği ile öne çıkarmaktadır.

14 Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Sıfâtü's-safve*, thk. Mahmud Fâhûrî (Beirut: Dâru'l-ma'rife, 1985), 2/440; a.mlf., *Resulullah (sav), Ashabı ve Belde Belde Allah Dostları Hayatı ve Faziletleri*, çev. Abdülvehhab Öztürk (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2016), 613.

bulunan bilgilerden ihtisar ederek eserini ortaya koymuşsa da *Hilye* ile ilgili eksiklik, yanlışlık ve bazen de alakasız bilgilerin verilmesi gibi hususlarda tenkitlerde bulunmuştur.¹⁵ Dolayısıyla *Hilye*'nin özeti şeklinde genel bir yorum yapılırsa da *Sıfâtü's-safve* gerek içerik gerekse de yapısal olarak birtakım farklılıklar arz eder.

Ferîdüddîn-i Attâr'ın ise *Tezkiretü'l-evliyâ*¹⁶ isimli eserini kaleme alırken kendisinden önce yazılmış pek çok farklı eserden yararlandığı söylenmiştir. Kim tarafından ve hangi tarihte eklendiği konusunda çeşitli tartışma ve görüş ayrılıkları olan zeyl bölümü hariç *Tezkire*'de yetmiş iki sûfînin hayatından bahsedilmiş ve Cüneyd-i Bağdâdî'den (ö. 297/909) sonra 44. sırada müstakil olarak Amr b. Osman'a dair bir bölüm kaleme alınmıştır.¹⁷ Ancak *er-Risâle* ve *Keşfü'l-mahcûb*'da da göreceğimiz gibi diğer sûfîlerle ilgili yazılan bölümlerde de el-Mekkî'ye ait bazı bilgilere yer verilmiştir.

Abdurrahman-ı Câmî'nin telif ettiği eserin ismi ise *Nefehâtü'l-üns min hazarâti'l-kuds*'tur.¹⁸ Bu eser esasen Herevî'nin (481/1089) *Tabakâtu's-sûfiyye*'sinin¹⁹ sadeleştirilmiş Farsça tercümesidir. Bunun sebebi de Herevî'nin kullandığı Herat lehçesinin nispeten küçük bir topluluk tarafından bilinmesidir. Ayrıca Câmî, Herevî'nin döneminden sonraki sûfîler de dahil olmak üzere birtakım ilavelerde bulunmak suretiyle eserini oluşturmuştur. *Nefehât* hanım zahidelere ve sûfîlere yer vermesi açısından da diğer eserlerden ayrılmaktadır. Yine sûfîleri dahil oldukları tasavvufî mensubiyetlerine göre tefrik ederek aktarması nev'i şahsına münhasır bir özellik olarak tebarüz etmektedir. Buna ilaveten eserin Lâmiî tarafından yapılan tercümesinde de esere birtakım ilaveler yapılmıştır. *Nefehât*'ta el-Mekkî'ye ait olan bölüm oldukça kısadır. Bunun başlıca sebebi eser kaleme alınırken es-Sülemî'de geçen sûfîlere ait bölümlerin muhtasar bir biçimde ele alınmasıdır. Amr b. Osman'a 74. sırada yer verilmiştir.²⁰

15 Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzi, *Sıfâtü's-safve*, 1/20-38.

16 Ferîdüddîn Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, thk. Muhammed Edib el-Câdir, çev. Muhammed el-Asîliyyi el-Vestâniyyi eş-Şâfi', by: yy, ts.; a.mlf., *Tezkiretü'l Evliyâ*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2015).

17 Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, 457; a.mlf., *Tezkiretü'l Evliyâ*, 558.

18 Nureddin Abdurrahman-ı Câmî, *Nefehâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*, ed. Mahmut Âbidî (Tahran: İntişarât-ı İttılaât, 1382); a.mlf., *Evlîya Menkıbeleri [Nefahâtü'l-Üns]*, ed. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara, çev. Lâmiî Çelebi (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011).

19 Herevî bu eserini es-Sülemî'nin Arapça telif ettiği *Tabakâtu's-sûfiyye*'sini, Farsça'nın mahallî bir lehçesi olan Herat Farsçası'na çevirerek ve bazı ilaveler yaparak oluşturmuştur.

20 Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, 68; Câmî, *Evlîya Menkıbeleri*, 206.

İbnü'l-Mülakkın ismiyle meşhur olmuş ve pek çok eser telif etmiş olan müellif ise sûfilerin hayatlarına dair kaleme aldığı *Tabakâtü'l-evliyâ*²¹ isimli eserinde el-Mekki'ye 90. sırada yer vermiştir.²²

Şa'rânî'nin *Tabakâtü'l-kübrâ*²³ ismiyle bilinen ve sûfiler hakkında biyografik bilgiler veren eserinde ise normal bir tabakât kitabı olmaksızın farklı olarak bazı tasavvufî kavramlarla ilgili bilgiler bulunmaktadır.²⁴ Burada el-Mekki'ye 171. sırada yer verilmiştir.²⁵

Muhammed Abdürraûf el-Münâvî'nin *el-Kevâkibü'd-dürriyye fî terâcimi's-sâdeti's-sûfiyye*²⁶ ismiyle kaleme aldığı eserde Hz. Peygamber'in hayatından başlayarak sırasıyla sahabenin hayatlarına ve 898 sûfiye yer verilmiştir. Bu eserde sûfiler toplamda on bir tabakaya ayrılarak değerlendirilirken, el-Mekki üçüncü tabakada ve 268. sırada ele alınmıştır.²⁷

Ele aldığımız eserler arasında Türkçe yazılmış tek eser olan *Bahru'l-velâye*²⁸, yakın dönem sûfilerinden olan Süleyman Şeyhî tarafından 1001 sûfiye yer vermek suretiyle telif edilmiş biyografik bir eserdir. Üç bölümden oluşan bu eserin başlıca kaynakları *Tezkiretü'l-evliyâ*, *Nefehâtü'l-üns*, *Reşehât* ve *Şekâ'iku'n-numâniyye* gibi eserlerdir.²⁹ Burada el-Mekki'ye 80. sırada yer verilmiştir.³⁰

Buradan sonraki eserler tasavvufun teorik ve pratik konularını sistematik olarak işlediğinden sûfilerin hayatlarına yer verseler de bunları tabakât eserlerindeki kadar geniş biçimde ele almamışlardır. Serrâc, Amr b. Osman el-Mekki'nin ilm-i hurûfu bildiğini söylemiş ve daha ona ait

21 Ebû Hafs Sirâcüddin Ömer b. Ali b. Ahmed el-Ensârî, *Tabakâtü'l-evliyâ*, thk. Mustafa Abdulkâdir (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998).

22 Ensârî, *Tabakâtü'l-evliyâ*, 248.

23 Ebü'l-Mevâhib Ebû Abdîrrahmân Abdülvehhâb b. Ahmed b. Ali eş-Şa'rânî, *Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Halîl Mansûr (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997); a.mlf., *Evlîyâlar Ansiklopedisi Tabakâtü'l-Kübrâ*, çev. Abdulkadir Akçiçek (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2011).

24 Eserin asıl ismi *Levâkihu'l-envârî'l-kudsiyye fî tabakâti'l-ulemâ' ve's-sûfiyye (Levâkihu'l-envâr fî tabakâti'l-ahyâr)*'dir.

25 Şa'rânî, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 128.

26 Zeynüddin Muhammed Abdürraûf el-Münâvî, *el-Kevâkibü'd-Dürriyye fî Terâcimi's-sâdeti's-sûfiyye*, thk. Muhammed Edîb el-Câdir (Beyrut: Dârü Sâdir, ts.).

27 Münâvî, *el-Kevâkibü'd-Dürriyye*, 1/690.

28 Süleyman Şeyhî, *1001 Sufi: Bahru'l-velâye*, ed. Sezai Küçük - Semih Ceyhan (İstanbul: Mavi Yayıncılık, 2007).

29 Semih Ceyhan, "Süleyman Şeyhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/108.

30 Şeyhî, *Bahru'l-velâye*, 108.

birçok sözü *el-Lüma'*'da aktarmıştır.³¹ Kelâbâzî de el-Mekkî'den tasavvufa dair eser veren sûfilerden biri olarak ve kısa bir şiirini vererek bahsetmiştir.³² Kuşeyrî ise *er-Risâle*³³ isimli eserinde Amr b. Osman'a muhtasar bir biçimde değinmiş ve bazı sûfiler ile ilgili bilgi verdiği bölümde 30. sırada yer vermiştir.³⁴ Ancak bununla birlikte *Risâle*'de Amr b. Osman ile ilgili açılmış müstakil başlık haricinde de bazı bilgiler bulunmaktadır. Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb'da*³⁵ el-Mekkî'ye 74. sırada bir sayfa kadar yer ayırmıştır.³⁶ Fakat yine *er-Risâle*'de olduğu gibi eserin diğer bazı bölümlerinde de el-Mekkî ile ilgili bilgilere rastlanmaktadır.

Modern döneme gelindiğinde ise doğrudan el-Mekkî ile ilgili yapılmış tek çalışmanın *Diyanet İslam Ansiklopedisi*'nde yer alan ve Süleyman Uludağ tarafından kaleme alınan madde olduğunu söylemek mümkündür.³⁷ Bu maddenin hem doğrudan el-Mekkî ile ilgili olması, hem hakkında genel kaideleri ihtiva eden bir metin olması, hem de kaynaklara yönlendirmek açısından modern dönemde bu hususta yapılan en önemli çalışma olduğu görülmektedir. Ayrıca her ne kadar doğrudan Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922) çerçevesinde olsa da *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nde yer alan ilgili maddeden sonra Türkçede Amr b. Osman ile ilgili kaynak gösterme bakımından en derinlikli makalenin Eyyup Akdağ tarafından hazırlandığı söylenebilir.³⁸ Bunlar dışındaki tespit edebildiğimiz tüm çalışmalarda el-Mekkî ekseriyetle Hallâc-ı Mansûr ile irtibatı bağlamında değerlendirilmiştir. Genel olarak bu çalışmaları şöyle

31 Ebû Nasr et-Tûsî es-Serrâc, *el-Luma'*, thk. Abdül-Halîm Mahmud - Taha Abdulkâkî Surûr (Kâhire: Dâru'l-kütübü'l-hadîs, 1960); a.mlf., *el-Lüma' İslâm Tasavvufu*, çev. Hasan Kamil Yılmaz (İstanbul: Erkam Yayınları, 2016).

32 Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim el-Buhârî el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li-mezhebi Ehli't-tasavvuf* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993); a.mlf., *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014).

33 Abdülkerim el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdül-Halîm Mahmud (Kahire: Dâru's-Şa'b, 1989); a.mlf., *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999).

34 Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 88; a.mlf., *Kuşeyrî Risâlesi*, 122.

35 Ebû'l-Hasan Ali b. Osman b. Ali eHücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, çev. İ's'ad Abdilhâdî Kandil (Kahire: el-Meclisü'l-'alâ li's-Sekâfe, 2007); a.mlf., *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018).

36 Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb* (2007), 1/350; a.mlf., *Keşfu'l-Mahcûb*, 202.

37 Süleyman Uludağ, "Amr b. Osman el-Mekkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/90.

38 Eyyup Akdağ, "Hallâc'ın Mahkeme Süreci Ve Katline Fetvâ Verenler", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (2020), 1167-1194.

sıralayabiliriz. Kitaplar: M. Louis Massignon'un Hallâc-ı Mansûr hakkındaki çalışması³⁹, Yaşar Nuri Öztürk'ün yine Hallâc-ı Mansûr üzerine yazdığı kitabı⁴⁰ ve Ahmet Yıldırım'ın tasavvuf-hadis irtibatı üzerine kaleme aldığı çalışması.⁴¹ Tez: Hacı Bayram Başer'in doktora tezi.⁴² Makaleler: Betül Gürer tarafından kaleme alınan bir makale,⁴³ Zülfikar Güngör tarafından çalışılan ve Tahirü'l-Mevlevî'nin (ö. 1951) Hallâc'a dair kaleme alınan yazısı⁴⁴ ve Akif Dursun'un yazdığı bir makedir.⁴⁵

1. Amr b. Osman el-Mekki'nin Hayatı

Kaynaklarda el-Mekki'nin doğum yeri, doğum tarihi veya vefat ettiği esnadaki yaşına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Yalnızca bir yerde aslen Yemenli olduğu kayıtlıdır.⁴⁶ Bununla birlikte ailesine dair bir bilgiye de rastlanmamıştır. Ancak ekseriyetle künyesi Ebû Abdullah⁴⁷ şeklinde ifade edilen el-Mekki'nin ismi en uzun şekilde Amr b. Osman b. Küreb b. Gusas el-Mekki⁴⁸ olarak verilmiş ve buradan ailesine dair bazı isimlere ulaşma imkanı doğmuştur. Ayrıca ismi yalnızca *Hilye*'de Ebû

39 Burada el-Mekki hakkında bazı bilgiler aktarılmıştır. Hallâc-ı Mansûr, *Kitâb Al Tawâsîn*, çev. Louis Massignon (Paris: Librairie Paul Geuthner, 1913); Louis Massignon, *İslâm'ın Mistik Şehidi Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*, çev. İsmet Birkan (Ankara: Ardıç Yayınları, 2006), 1/161-164.

40 Yaşar Nuri Öztürk, *Hak ve Aşk Şehidi Hallâc-ı Mansûr ve Eseri* (İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 1996), 63-64.

41 Bu çalışma el-Mekki'nin muhaddis yönünü göstermesi sebebiyle önemlidir bk. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 467.

42 Burada bazı tasavvufi kavramların tasavvuf açısından nereye tekabül ettiğini göstermek bakımından Osman el-Mekki'ye ait bazı sözlere başvurulmuştur: Bu sözler el-Mekki'ye tasavvuf doktrini çerçevesinde ele alınmıştır bk. Hacı Bayram Başer, *Şeriat ve Hakikat Tasavvufun Teşekkül Süreci* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 186.

43 Massignon'a atıflar yapılmış ve Hallâc'ın akidesine karşı çıkan tek sûfinin Amr b. Osman el-Mekki olduğu söylenmiştir bk. Betül Gürer, "Övgü ve Yergi Bağlamında Sûfilerin Nazarında Hallâc-ı Mansûr", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 47 (2017), 185-187.

44 Zülfikar Güngör, "Tahirü'l-Mevlevî'nin Hallâc-ı Mansûr'a Dair Risalesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (1999), 586-598; Tahirü'l-Mevlevî Olgun, *Hallâc-ı Mansûr'a Dair* (İstanbul Millet Kütüphanesi, Şeriye Bölümü, 1397), 12-13.

45 Burada Hallâc-ı Mansûr değerlendirirken sık sık Amr b. Osman ile ilgili bilgiler paylaşılmıştır. Bu çalışma el-Mekki hakkında bilgi edinilebilecek eserlere ulaşma imkanı tanıyacak zengin bir kaynakçaya sahiptir bk. Akif Dursun, "Hallâc-ı Mansûr'un Yargılanma Sürecinin Değerlendirilmesi", *Akademik İslâm Araştırmaları Dergisi* 8 (2020), 64-102.

46 Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, 68; a.mlf., *Evlîya Menkıbeleri*, 206.

47 Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, 200; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/139; Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, 457; Ensârî, *Tabakâtü'l-evliyâ*, 248; Şa'rânî, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 128.

48 Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, 200; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/136.

Abdullah Ömer b. Osman el-Mekkî şeklinde ifade edilmiştir. Fakat bu cümlelerin hemen altında tekrar Ebû Abdullah Amr b. Osman el-Mekkî⁴⁹ olarak yazılmıştır.⁵⁰ Bu itibarla bir yazım yanlışından ötürü böyle ifade edilmiş olabileceği fikri ağır basmaktadır. Tüm bunlardan hareketle künyesinden mülhem el-Mekkî'nin evlendiği ve Abdullah isminde bir erkek evlada sahip olduğu sonucuna varılabilir.

Hayatının en azından bir bölümünde kadılık yaptığına dair bir bilgi de mevcuttur.⁵¹ Böylece zühd anlayışının devlet kademelerinde yer almayı engellemeyen bir çerçevede olduğunu söylemek mümkündür. Zira erken dönemde pek çok ulemâ hakkında devlet görevlerinden olabildiğince uzak durmak eğiliminde olduğu bilinmektedir. Ayrıca el-Mekkî'nin bir dönem otuz bin dirheme kadar ulaşmış bir borcu bulunduğu⁵² bilgisinden hareketle yaşam biçimi açısından maddî ihtiyaçlarını karşılamak adına en azından bir dönem böylesi bir yolu tercih ettiği söylenebilir. Bununla birlikte bir dönem Mekke ve civarında⁵³ bir dönem de Bağdat'ta yaşadığı⁵⁴ ve burada vefat ettiği belirtilmiştir.⁵⁵ Yine Mekke'de vefat ettiğine dair bir bilgi bulunsa da Bağdat'ta vefat etmiş olmasının daha doğru olduğu kabul edilmiştir.⁵⁶ Sûfiler sıklıkla seyahatlere çıkmış ve hatta sonraları bazı mutasavvıflar tarafından bu bir yöntem olarak belirlenmiştir. Ancak el-Mekkî'nin bu çerçevede daha durağan ve yerleşik bir hayatı benimsediği görülmektedir. Zira hayatının tamamını nispeten dar bir bölgede geçirmiştir. Aslında bu yerleşik anlayışın bilhassa tarikatlar dönemindeki bazı uygulamalara örnek oluşturduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Mesela Nakşibendiyye'de sûfilerin seyahat anlayışı “sefer der vatan” kavramıyla zaman zaman yöntemin bir parçası olarak içsel, derûnî bir seyahate dönüştürülmek suretiyle de uygulanmıştır.

49 Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 88; Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb* (2007), 1/350; İbnü'l-Cevzi, *Sıfâtü's-safve*, 2/440; Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, 457; Ensârî, *Tabakâtü'l-evliyâ*, 248; Şa'rânî, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 128; Münâvî, *el-Kevâkibü'd-Dürriyye*, 1/690; Şeyhî, *Bahru'l-velaye*, 108.

50 İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, 10/291.

51 Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, 206.

52 Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 95; Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, 642.

53 Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, 206.

54 Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 14/136.

55 Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, 457; Ensârî, *Tabakâtü'l-evliyâ*, 249; Sülemî, *Tabakâtü's-süfiyye*, 200; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 88; Şa'rânî, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 128; Münâvî, *el-Kevâkibü'd-Dürriyye*, 1/691.

56 İbnü'l-Cevzi, *Sıfâtü's-safve*, 2/442.

Kaynaklar El-Mekki'nin h. 300/ m. 912-913 yılından önce vefat ettiği konusunda hemfikir görünmektedir. Bu tarih öncesine yoğunlaşan müellifler genellikle h. 291, h. 296⁵⁷ ve h. 297⁵⁸ yılları üzerinde durmuşlardır. Fakat incelenen eserlerde çoğunlukla h. 291 yılında vefat ettiği aktarılmıştır.⁵⁹ Bu tarihlere ilişkin bir durum da ayrıca dikkat çekicidir. Zira İbnü'l-Mülakkın, es-Sülemî'nin el-Mekki'nin h. 300 yılından önce Mekke'de vefat ettiğini söylediğini ve bunun yanlış olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu yanlışlığı Hatîb, el-Mekki'nin h. 291 yılında Bağdat'ta vefat ettiğini söyleyerek düzeltmiştir.⁶⁰ Ancak es-Sülemî'nin *Tabakatu's-sûfiyye*'si incelendiğinde onun el-Mekki'nin h. 291 yılında vefat ettiğini söylediği görülmektedir. Dolayısıyla esasen es-Sülemî'nin verdiği bilgi Hatîb'in aktardığı söylenen bilgi ile aynıdır. İbnü'l-Mülakkın'ın söylediği bu mesele ya bir yanlıştan kaynaklanmış ya da Sülemî'nin *Tabakât* dışındaki bir eserinde bulunuyor olabilir. Buna ilaveten el-Mekki'nin Mekke'de vefat ettiğine dair bir bilgi de *Tabakât*'da geçmemektedir. Ayrıca eğer İbnü'l-Mülakkın'ın Hatîb dediği kişi Hatîb el-Bağdâdî ise o da, es-Sülemî'nin *Târîhu's-sûfiyye* isimli eserinde Mekki'nin vefat tarihini h. 297 olarak belirttiğini ifade etmiştir. Dolayısıyla Hatîb, İbnü'l-Mülakkın'ın dediği gibi h. 291 senesini değil h. 297 senesini doğru kabul etmiştir. Çünkü Hatîb'e göre Ebû Muhammed b. Hayyan'ın el-Mekki'nin h. 296'da İsfahan'da bulunduğunu söylemesinden ötürü el-Mekki'nin h. 291 senesinde vefat etmiş olması mümkün değildir.⁶¹

1.1. Üstadları, Görüşükleri ve Talebeleri

Bir sûfinin diğer kişilerle kurduğu irtibatın derecesini tespit etmek ancak bu bilgiyi aktaran kaynaklardaki ifadeleri iyi tetkik etmekle mümkündür.⁶² Bu sebeple klasik eserlerde kişilerin arasındaki irtibat derecesini de tespit etmeye imkan verebilecek bazı kullanımlardan bahsetmek uygun

57 İbnü'l-Cevzi, *Sifâtu's-safve*, 2/442; Şeyhî, *Bahru'l-velaye*, 108.

58 Câmî, *Evlîya Menkıbeleri*, 68.

59 Sülemî, *Tabakâtu's-sûfiyye*, 201; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 88; Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, 457; Câmî, *Evlîya Menkıbeleri*, 206; Şa'rânî, *Tabakâtu'l-kübrâ*, 128; Münâvî, *el-Kevâki-bü'd-Dürriyye*, 1/691.

60 Ensârî, *Tabakâtu'l-evliyâ*, 249.

61 Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/139.

62 Eraslan, *Tabakât Literatürünün Ortaya Çıkışı: Sülemî'nin Tabakâtu's-Sûfiyyesi*, 85-90.

olacaktır. Nitekim bu irtibat bazen *sahıbe* bazen *legıye* bazen *ru'yet* bazen de *intisab* kelimeleri ile ifade edilmiştir. Bunlardan *sahıbe*, Hz. Peygamber ile ashab arasındaki irtibat muvacehesince sohbetinde bulunma ve o kişiden feyz alma şeklinde ifade edilebilir. Bu anlamda mutasavvıflar ile ilgili metinlerde *sahıbe* fiilinin kurbiyetin derecesine ve tasavvufta yer ettiği zaviyeden mürid-mürşid ilişkisine işaret ettiği düşünülebilir. Dolayısıyla el-Mekkî'nin üstad-talebe ilişkileri de bu çerçevede ele alınacaktır.

el-Mekkî'nin bilhassa Cüneyd-i Bağdâdî ile irtibatı farklı eserlerde *sahıbe* fiili ile ifade edilmiştir. Dolayısıyla Cüneyd'in, Mekkî'nin üstadı ve şeyhi olduğunu söylemek mümkündür.⁶³ Zira bazı yerlerde açıkça *intisab* kelimesi ile Mekkî'nin Cüneyd'in müridi olduğu da ifade edilmiştir.⁶⁴ Ayrıca Mekkî ve Cüneyd arasında yazılmış bazı mektuplar da bulunmaktadır.⁶⁵ Ancak bu iki şahsiyetin ilişkisinin Mekkî'nin Cidde'de kadılık görevini kabul etmesi yüzünden bozulduğu şeklinde bir bilgi de bulunmaktadır.⁶⁶ Cüneyd-i Bağdâdî'nin dünyadan tamamen el etek çekmek şeklinde bir düşüncesi olmaması ve kesb meselesini bu çerçevede değerlendirmemesine karşın burada itiraz ettiği şeyin bizatihi dünyevî bir meslek edinme hususu olup olmadığı bizce problemlidir. Çünkü Cüneyd kendisi de ticaretle uğraşmış bir sūfidir. Burada itirazı muhtemelen bir devlet görevini icrâ etmek ile alakalıdır. Yani idarecilerle kurulan bir yakınlığa karşı durmuş olması muhtemeldir.

Bazı eserlerde Ebû Saîd el-Harrâz'ın (ö. 277/890) da el-Mekkî'nin üstatlarından biri olduğu⁶⁷ ifade edilmekte, genel anlamda hem Harrâz hem de Ebû Abdullah en-Nıbacî ile görüştikleri aktarılmaktadır.⁶⁸ Bu bilgiden hareketle birbirlerinin çağdaşı sūfiler oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca el-Mekkî'nin başka üstadları da olduğu,⁶⁹ Ali b. Sehl⁷⁰ (ö. 307/919) ve

63 Sülemî, *Tabakâtu's-süfiyye*, 200; Câmî, *Evlıya Menkıbeleri*, 206.

64 Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb* (2007), 1/350; Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, 457; Şa'rânî, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 128.

65 Ali Hassan Abdel-Kader (ed.), *The Life, Personality and Writings of al-Junayd* (Londra: E. J. W. Gibb Memorial Series, 1962), 127-147; Cüneyd-i Bağdâdî, *Cüneyd-i Bağdâdî ve Mektupları*, çev. Süleyman Ateş (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.), 193-214.

66 Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 14/138-139.

67 Ensârî, *Tabakâtü'l-evliyâ*, 249; Sülemî, *Tabakâtu's-süfiyye*, 200.

68 Sülemî, *Tabakâtu's-süfiyye*, 200; Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, 457; Câmî, *Evlıya Menkıbeleri*, 206; Şa'rânî, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 128.

69 Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 14/139.

70 Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, 642.

kudemâdan pek çok şeyh ile görüştüğü,⁷¹ Ebû Bekir el-Kettânî⁷² ve bu gibi evliyâullahtan pek çok kişiyle daha dost olduğu belirtilmiştir.⁷³ Bununla birlikte el-Mekkî, Ebû Abdullah es-Sâcî'yi görmekten ve onun sohbetinde bulunmaktan aldığı faydayı başkasında bulamadığını söylemiştir.⁷⁴

Ele aldığımız eserlerde el-Mekkî'nin bazı talebelerinden de bahsedilmiştir. Örneğin Hallâc-ı Mansûr, el-Mekkî'nin mürîdlerinden biridir.⁷⁵ Hallâc bir buçuk yıl kadar el-Mekkî'nin yanında bulunmuştur. Önceki paragrafta el-Mekkî'nin de Cüneyd'in müridi olduğunu ifade etmiştik. Burada ise Hallâc, el-Mekkî'nin müridi olarak ifade edildi. Dolayısıyla el-Mekkî'nin üstadı olan Cüneyd'in henüz hayatta olmasına karşın tasavvufî terbiye görevini icra etme konumunda olduğu görülmektedir. Cüneyd ile aynı bölgede ikamet etmelerine karşın el-Mekkî'nin de kendi mürîd topluluğu oluşturduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Ancak el-Mekkî ile Hallâc irtibatı ilerleyen süreçte menfî istikamete yönlenmiştir. Zira bir süre sonra ikilinin aralarının açıldığı görülmektedir. Bu anlaşmazlığının sebebi olarak Hallâc'ın İbn Yakub Akta'nın kızı ile evlenmesi olduğu söylenmiştir. Açıkçası böyle bir tenâkuz aşağıda ifade edilecek aşırı ithamların gerekçesi gibi görünmemektedir. Zira el-Mekkî'nin Hallâc hakkındaki ithamları daha çok manevî gerekçelerle söylendiği izlenimi barındırmaktadır. Bu ithamlardan birinin el-Mekkî'nin Hûzistan'a yazdığı mektupta bulunduğu ve burada Amr b. Osman'ın Hallâc'ı kötülediği aktarılmıştır. Bunun da Hallâc üzerinde birçok olumsuz tesiri olduğundan söz edilmiştir.⁷⁶ Bu olaydan başka, el-Mekkî'nin Hallâc'ı bir şey yazarken gördüğü ve ne olduğunu sorduğunda "Kur'ân'a mukabele edebilecek bir şey yazdığı" şeklinde cevap aldığı aktarılır. Bu cevaba istinaden el-Mekkî'nin Hallâc'a beddua ettiği ve Hallâc'ın başına gelen kötü işlerin sebebinin bu beddua olduğu ifade edilmiştir.⁷⁷ Ayrıca aktarılanlara göre Hallâc, el-Mekkî'ye ait, içerisinde husûsî ilimler bulunduğu söylenen *Gencnâme* isimli eseri

71 Sülemî, *Tabakâtü's-süfiyye*, 200; Şa'rânî, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 128.

72 Şihabüddin Ebû Hafs Ömer es-Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, thk. Abdü'l-Halîm Mahmud - Mahmud b. eş-Şerîf (Kahire: Dâru'l-me'ârif, ts.); a.mlf., *Gerçek Tasavvuf Avârifü'l-Ma'ârif*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2010), 201.

73 İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, 10/291.

74 İbnü'l-Cevzi, *Sıfâtü's-safve*, 2/442.

75 Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb* (2007), 1/362-363; Câmî, *Evliya Menkıbeleri*, 206.

76 Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, 829-830.

77 Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, 458; Şa'rânî, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 128.

gizlice almış ve onu yaymıştır.⁷⁸ el-Mekki'nin Hallâc'a beddua etmesine bu olayın sebep olduğunu söyleyenler de bulunmaktadır.⁷⁹ Nihayetinde el-Mekki'nin Hallâc'ı merdud kabul ettiği⁸⁰ ve onun da el-Mekki'den ayrılıp Cüneyd-i Bağdâdî'ye gittiği belirtilmiştir.⁸¹ Böylelikle Amr b. Osman ile Hallâc arasındaki tartışmanın evlilik gibi dünyevî bir kurumdan daha ciddi bir durum olduğunu ifade etmek gerekir.

el-Mekki'nin halkasında başka meşhur sûfîler de bulunmaktadır. Dolayısıyla Hallâc'ın yanı sıra Nehrecûrî'nin de Mekki'nin mürîdi olduğu⁸² ve Cafer el-Huldî'nin de el-Mekki'den ilim aldığı aktarılmıştır.⁸³ Sonuç olarak Mekki'nin tasavvuf tarihinde öne çıkan büyük isimlerle yakın bir iletişiminin olduğu görülmektedir. Bu çevrede bilinen ve tanınan bir sûfî olması da onun tasavvuf açısından önemini göstermektedir.

1.2. Şahsiyeti, İlmî Kimliği ve Tasavvufî Yönü

Tasavvuf tarihinde özellikle h. 2 ve 3. yüzyıllar bölgesel bazı baskın özellikler çerçevesinde tasnif edilerek anlaşılmaya çalışılmıştır. Bunlardan öne çıkanlar Bağdat, Basra ve Horasan yörelerindeki yaklaşımlardır. Sahv, hüzn ve sekr temelli yaklaşımlar her bir bölgenin ayırt edici özelliği olarak belirlenmiştir. Esasen bu yaklaşım temel olarak anlamlandırma çabalarının bir ürünü olarak görülmektedir. Zira bu temelli düşünceler bir diğerinde asla rastlanmayan vasıflar değildir. Ancak yine de hakim olan görüşler olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla bilhassa Cüneyd ile temsil edilen Bağdat ekolünün araştırılması dönemin diğer önemli sûfîlerini de araştırmayı kaçınılmaz kılmaktadır. Amr b. Osman hakkındaki taltif ve tespitleri bu bağlamda ele almak daha açıklayıcı olacaktır. Birazdan göreceğimiz şekilde onun ilim ve sahv eksenli tasavvufî kimliği aslında tam olarak Bağdat ekolünde müşahhas olan özelliklerin tasdiki sadedindedir.

78 Attâr, *Tezkiretü'l Evliyâ*, 559-560.

79 Münâvî, *el-Kevâkibü'd-Dürriyye*, 2/70.

80 Hücûvî, *Keşfü'l-mahcûb* (2007), 1/362-363.

81 Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, 435.

82 Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, 618.

83 Ensârî, *Tabakâtü'l-evliyâ*, 249.

Kendisinden bahseden kaynaklarda Amr b. Osman el-Mekkî, açık, pak dile sahip bir kimse,⁸⁴ usûl ve tarîkatta sûfîlerin şeyhi ve imamı,⁸⁵ Harem'in pîri,⁸⁶ uyulması gereken beş şeyhten biri,⁸⁷ basiretli ârif, geniş ilim sahibi, şifalı dili, doyurucu açıklamaları olan, evliyâdan sayılan tabiplerin gözdesi, usulü iyi bilen, konuşmasında samimi⁸⁸ bir mutasavvif olarak tanımlanmıştır. Ayrıca Amr b. Osman el-Mekkî'nin tasavvufa dair⁸⁹ ve başka ilim dallarında rivayet ve senetlerle desteklenmiş eserleri bulunmaktadır.⁹⁰ İsimleri zikredilen bazı eserleri şunlardır: *Kitabu'l-mahabbet*,⁹¹ *Gencname*⁹² ve *Kitâbü'l-müşâhede*⁹³. Bununla birlikte el-Mekkî İmam Buharî'den (ö. 256/870) hadis rivayetinde bulunmuş bir muhaddistir.⁹⁴ Hadis dinlediği hocalarının isimleri de kaynaklarda zikredilmiştir.⁹⁵ Bu anlamda el-Mekkî, tasavvuf-hadis arasındaki yakın irtibatı gösteren bir sûfî olarak da tebârüz eder. Hem önemli bir sûfî hem de muhaddis oluşu tasavvufun menşei konusundaki oryantalist yaklaşımlara reddiye olarak gösterilebilecek bir örnek olarak da değerlendirilebilir. İncelenen eserlerde el-Mekkî'nin iki hadis rivayetini tespit etmek mümkün olmuştur. Bu hadisler şöyledir:

Abdullah b. Mes'ûd'dan (r.a.) (ö. 32/652-53) rivayetle: "Teşehhüd bize gelmeden önce Allah'a selam olsun ve falana selam olsun derdik."⁹⁶ el-Mekkî'nin aktardığı başka bir hadis de Ebu Hureyre'den (r.a.) (ö. 58/678) rivayet edilmiştir: "Kuvvetli mümin Allah katında zayıf müminden daha hayırlıdır. İki de mümin olduğundan hepsinde de hayır vardır. Yararına olan şeyde hırslı ol aciz olma. Sana bir şey isabet ederse 'Bu şekilde takdir

84 Ensâri, *Tabakâtü'l-evliyâ*, 249.

85 Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 88; Ensâri, *Tabakâtü'l-evliyâ*, 249.

86 Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, 457.

87 Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 58.

88 İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, 10/291.

89 Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/136; Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, 457; Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 27; Ensâri, *Tabakâtü'l-evliyâ*, 249.

90 Münâvî, *el-Kevâkibü'd-Dürriyye*, 1/691; İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, 10/296.

91 Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb* (2007), 2/552-553; Attâr, *Tezkiretü'l Evliyâ*, 559-560.

92 Attâr, *Tezkiretü'l Evliyâ*, 559-560.

93 Serrâc, *el-Luma'*, 499.

94 Şa'rânî, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 128.

95 İbnü'l-Cevzi, *Sifâtü's-safve*, 2/441.

96 Sülemî, *Tabakâtü's-süfiyye*, 201.

edildi ve bu şekilde oldu' de. Keşke demekten sakın. Çünkü keşke ifadesi şeytanın ameline yol açar.”⁹⁷

Bu bölümü takiben el-Mekkî'nin yaşadığı dönem itibarıyla tasavvufî düşünceye katkısını ve tasavvufî anlayışını göstermek maksadıyla söylediği sözleri ve kullandığı istilahları aktarmaya çalışacağız. Bu sözlerin tasavvuf tarihindeki dönüşümü üzerindeki etkilerini göstermek ise bu çalışmanın sınırları dışında bulunmaktadır.

2. el-Mekkî'de Tasavvufî İstilahlar

Tasavvufu diğer dini ilimler karşısında meşru bir ilim olarak ele almanın önündeki en büyük sorunlardan biri esasen net ve kesin bir tarifi olmayışıdır. Zira ulemânın bilhassa fıkıh ve kelama dair sözleri maksatlarını son derece açık ifade eden bütüncül yaklaşımlarla bu ilimlerin tarifini yapabilmelerine imkan sağlamıştır. Ancak tasavvuf mevzubahis olduğunda tasavvufun tanımı konusunda neredeyse her bir sūfînin kendine has ifadelerini bulmak mümkündür. Her ne kadar bunların temelinde ortak maksada matuf zeminler bulunabilecekse de tanımların kendisi son derece değişkendir. Bu durum da tasavvuf içerisinde “Allah’a giden yollar nefislerin sayısı adedince” sözünüyle anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda el-Mekkî de kendi yaklaşımı muvacehesinde bir tasavvuf tanımı yapmıştır. Ona göre “tasavvuf, içinde bulunulan vakte en uygun olan şeyle iştigal etmektir.”⁹⁸ Bu tanımın ibnü'l-vakt kavramını çağrıştırdığı söylenebilir. Böylelikle ilk bakışta yaşadığı toplumun dünyevîleşmesini engellemek adına dünyaya dair uzun emeller kurmamaları şeklinde bir uyarıda bulunduğu da düşünülebilir.

Tasavvufî istilahlara teşekkül sürecinden itibaren genel olarak bir makamlar hiyerarşisi içerisinde ele alınmıştır.⁹⁹ Bu hiyerarşi kişinin manevî seyrini göstermesi ve sonraki aşamaya hazırlığın belirlenebilmesi adına son derece mühimdir. Amr b. Osman da tasavvufta genel olarak manevî makamların ilki şeklinde telakki edilen “tevbenin¹⁰⁰ farz olduğu” görü-

97 İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, 10/296; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/136.

98 Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, 459.

99 Ö. bk. Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, çev. Abdurrezzak Tek (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2019).

100 Sonraki dönemlerde sūfîlerin tevbeyle dair birçok sözü olduğu ve bunları aktaran en önemli eserlerden birinin Amr b. Osman'a ait olduğu İbnü'l-Arabî tarafından da ifade edilmiştir. Muhyiddin

şünü savunur. Bu çerçevede mezkur farziyet ile ilgili bir önerme kurar: “Tevbeden sonra günaha girmenin mazereti olamaz. Çünkü Allah günaha yönelenleri sakındırır, tehdit eder. Bu durumun ortadan kalkması da ancak *tevbe* ile gerçekleşir.” İşte bu, el-Mekkî’ye göre tevbenin farz oluşunun gerekçesidir.¹⁰¹ el-Mekkî’nin bu tarifi tasavvufî yorumda aklın devre dışı bırakılmadığına da bir örnek olarak değerlendirilebilir. Zira o burada tasavvufî bir meselede istinbat ediyor görünmektedir.

Daha çok Cüneyd-i Bağdâdî ile öne çıkan Bağdat tasavvuf anlayışı ilim ile birlikte yürütülen bir çabanın tezahürüdür. Dolayısıyla bu bölgedeki sûfîlerin en önemli özelliklerinden biri dini ilimlerde yetkin kişiler olmalarıdır. Amr b. Osman da ilmin önemine ve gerekliliğine dair sözler söylemiştir. Ona göre “ilim bir kaide, havf bir yol göstericidir. Nefs ise hırçın, asi, dik başlı, hilekâr ve aldatıcıdır. Bu nefse karşı koyma; onu ilimle gütmek ve Allah korkusu ile korkutmak suretiyledir. Böyle yapan isteğine ulaşır.”¹⁰² Basra ekolü içerisinde Râbia el-Adeviyye’nin vurguladığı aşk ve muhabbet düşüncesinden ayrılan bir nokta da burada ilim anlayışı ile beraber zikredilmiştir. Bu anlamda el-Mekkî “ilmin tamamlayıcı unsuru olarak havf kavramını zikretmiştir.” İlim-amel yahut bilgi-eylem diyalektiğinde bir üst kavram olarak ifade edilebilecek “mârifet ise Allah’a karşı devamlı olan bir sevgi, mehâfet, yönelmek, kalbin sürekli olarak zikirle dik, diri olmasıdır.” Ayrıca el-Mekkî “mârifeti sıhhatli bir tevekküle bağlamış ve azimlerin, amaçların yok edilerek, iradelerin nasıl kenara bırakılacağını ve idraklerin nasıl canlandırılacağını kalplerin bilmesinin mârifet olduğunu söylemiştir.”¹⁰³ Tasavvufta epistemolojik olarak bilgi düzeyleri arasında bazı farklar bulunduğu bilinmektedir. Örneğin kalp, ruh, sır gibi kavramlar arasında hep farklı bilgi düzeylerine işaret etmektedir. Yukarıdaki cümlelerde el-Mekkî’nin ilim ile mârifeti tefrik ettiği de açıkça görülmektedir. Her iki kavramın tanımına bakıldığında ilim daha dünyevî ve şerîata müteallık olan, mârifet ise şeriatan hareketle kişiyi daha üst mertebelere çıkararak bir kavram olarak değerlendirilmiş görünmektedir.

İbnü’l-Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007), 7/103.

101 Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, 201-202; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/137.

102 Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, 203; Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, 88; Attâr, *Tezkiretü’l-evliyâ*, 457-458.

103 Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye*, 203.

el-Mekkî, Allah'ın kulu seçmesinden ve seçtiği bu kulların özelliklerinden de bahseder.¹⁰⁴ Nitekim ona göre üç şey evliyânın sıfatıdır. “Onlar her şeyde Allah’a rücû eder, her şeyde Allah’a fakr duyar ve her şeyde Allah’a itimat eder.”¹⁰⁵ Bu bağlamda “kurbiyete erişmek isteyenler ruhunu,¹⁰⁶ vuslat ve izzet dergahına erişmek isteyenler ise kalbini feda etmelidir.”¹⁰⁷ el-Mekkî burada ilim ve mârifet arasındaki farka benzer şekilde ruh ve kalp arasında da bir farklılığa dikkat çekmektedir. Onun bu sözleri haller ve makamların tasavvufun erken döneminden itibaren bulunduğu bir delil olarak gösterilebilir. Bunlarla birlikte el-Mekkî, verâ ve verâ ehlinin özelliklerinden de bahsetmiştir.¹⁰⁸ Bu anlamda verâ bir makam gibi tanımladığı söylenebilir. Çünkü verâ için, içerisinde bulunulması mümkün hususî bir durumu dile getirmektedir. Ayrıca ona göre “bu mertebede sabır ve sıdk farzdır.” Dolayısıyla onun tasavvufî kavramları açık şekilde birbirinin mütemmimi veya alt-üst ilişkisi şeklinde değerlendirdiği görülmektedir. Yani onun, tasavvufu bir süreç şeklinde kavramları ve yöntemi belirli bir alan olarak ele aldığı anlaşılmaktadır. Böylece daha çok Serrâc, Kuşeyrî, Hücvîrî gibi müelliflerle ilim olarak ortaya konulduğu ifade edilen tasavvufun dayandığı önemli kişilerden biri olduğu ifade edilebilir. Osman el-Mekkî zühdün tanımını da yapmıştır. Ona göre zühd, “dünyayı önemsiz, küçük ve değersiz görmektir. Allah’a sızlanmak şikâyet ve sabırsızlık değildir.”¹⁰⁹ Zühd kavramının genelde kesb anlayışı ile ele alındığı tasavvuf tarihinde böylesi bir yaklaşımın daha yeni ve farklı olduğunu söylemeliyiz. Zira mezkur zühd tanımı dünyayı zahiri anlamda terkin yegane zühd metodu olmadığını ifade eden bir alt metne sahiptir. Başta da ifade ettiğimiz gibi bu tanımın tasavvufî doktrin açısından doğrulanabilir ve ispatlanabilir oluşu sûfinin pratik hayatı ile doğrusal bir korelasyon içindedir. Mekkî'nin kadılık görevini üstlenişi onun zühd anlayışını sözleriyle birlikte tam bir açıklığa kavuşturmuştur. Böylece Mekkî'ye göre zühd bizatihi dünyevî işleri tamamen terk etmek şeklinde anlaşılmamıştır. O bunu daha içsel ve manevî alanda değersizleştirebilmeyi ve terk edebilmeyi salık vermektedir. Onun Ebu Hazîm'in “Malın

104 İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, 10/293.

105 Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/137; Ensârî, *Tabakâtü'l-evliyâ*, 249; Şeyhî, *Bahru'l-velaye*, 108.

106 Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, 458.

107 Attâr, *Tezkiretü'l Evliyâ*, 561.

108 İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, 10/295.

109 Sülemî, *Tabakâtü's-süfiyye*, 203.

nedir?” şeklinde sorulan bir soruya verdiği cevabı bizim bu tespitimizin ispatı gibidir. Bu cevap şöyledir: “Allah’a karşı rıza, halka karşı gına halinde bulunmaktır.”¹¹⁰ Böylelikle tasavvufun Hakk’a ve halka dönük iki yönünü dile getirmiş olmaktadır.

Bilhassa tarikatlar dönemine gelindiğinde sûfilerin uzlet yöntemleri müstakil birer yol haline gelmelerindeki en önemli saiklerden biri olmuştur. Örneğin halvet ve celvet kavramları birer tarikatın ismi haline dahî gelmiştir.¹¹¹ Ayrıca yine geç dönemde halvet uygulamalarında nispeten sistemli tariflere rastlanmaktadır. Ancak el-Mekkî’nin halvet hakkındaki sözleri onun en azından bir tasavvufî pratik olarak henüz teşekkül döneminde bulunan bir uygulama olduğunun kanıtıdır. Ona göre “kişi halvet hâlinde iken muhakkak haya içerisinde bulunmalıdır.”¹¹²

Tevâcüd ve vücûd kelimelerinin de kökü olan vecd kelimesi tasavvufun teşekkül döneminde kullanılan kavramlardandır. Vecd bulmak anlamıyla ontolojik bir arayışı göstermesinin yanı sıra semâ meclislerinde karşılaşılan bazı cezbe hâllerinin açıklanmaları hususunda da kullanılmıştır. Bu anlamda el-Mekkî’nin vecdi daha çok epistemolojik bir zeminde ele aldığı söyleyebiliriz. Ona göre vecd; “söz ile anlatılamayan ve yakîne ermiş mümin kulun Allah ile arasındaki bir sırdır.”¹¹³ Aslında vecd, tevâcüd ve vücûd şeklindeki bu kavramların seyri dahî tasavvuftaki istilahların dönüşümünü göstermesi açısından tek başına büyük bir öneme sahiptir. Zira bu kavram sonraları tasavvufta en çok tartışılan meselelerden biri olan vahdet-i vücûd düşüncesinin en önemli kavramsal kaynaklarından. el-Mekkî’nin vecd tanımında ortaya çıkan bir başka husus “sır” ifadesidir. Yine mezkur kavram da tasavvufta çokça kullanılan kelimelerden biridir. Sır ile ilgili başka bir ifadesi de şöyledir: Ölümü esnasında ona “kendini nasıl buluyorsun?” şeklinde sorulan soruya “sırrımı su gibi görüyorum, göçü kabul etmez, yerinde de durmaz” şeklinde cevap vermiştir.¹¹⁴

Vecd kavramı ile birlikte semâ meclislerinden de bahsetmiştik. Mekkî vecd kavramında olduğu gibi semâyı da bir pratik olarak değil bir bilgi düzeyi olarak ele almış görünmektedir. Zira semânın keyfiyetine dair

110 Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 158.

111 Bk. Halvetiyye, Celvetiyye.

112 İbnü'l-Cevzi, *Sıfâtü's-safve*, 2/441.

113 Sülemî, *Tabakâtu's-sûfiyye*, 202; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 88.

114 İbnü'l-Cevzi, *Sıfâtü's-safve*, 2/441.

önemli açıklamalar yapar. Sonraları bilhassa sûfî yorum geleneğinin yöntemi olarak kullanılan işaret kavramından da söz etmektedir. el-Mekkî semâ'dan önce ve sonra gelen işaretten bahseder. “Bu anlamda önce gelen işaret; fevkten, yukarıdan (Hakk’tan) gelir ki bunun azı bile şifa verir, semâdan sonra gelen işaret ise; aşağıdan (nefsten) gelir ki azı bile helak eder.”¹¹⁵ Hücvîrî ise bu olayda semâ bahsini değil, gerçekleşen vakayı kerâmete benzetilebilecek bir duruma yaklaştırarak ifade etmiştir. Nitekim burada zikredilen hadisede küçük bir çocuk, el-Mekkî’nin sohbetinde şifa bulmuş ve bu olayla birlikte tasavvufun büyüklerinden olmuştur.¹¹⁶ Süleyman Şeyhî ise yine bu olay sonunda aktarılan şiirde daha önce geçen eserlerin tercümelerinde köle anlamı verilen yerde “köpek” anlamına gelen Farsça seg kelimesini kullanmıştır. Böylelikle ortaya çıkan şiir şöyledir:

*Î'râz-ı yâr cana marazdan beterdir
Yârdan yüz çevirmese bari seg-i habîb*¹¹⁷

el-Mekkî’nin tevhid üzerine sık sık vurgu yaptığı dikkat çeken diğer bir unsurdur.¹¹⁸ Nitekim “Allah’ın akıldan geçen her ne var ise onlar olmadığını, bilakis Cenâb-ı Hakk’ın çok daha yüce ve mükemmel olduğunu belirtmiştir.”¹¹⁹ Böylece muhtemel ibâhîlik, müşebbihe ve mücessime etkilerini engellemek istediği düşünülebilir. el-Mekkî, Allah hakkındaki sözleriyle birlikte kişiye kendini düzeltmesi ve uyanık olması için tavsiyeler verir. Bu tavsiyelerinde “zâhir, bâtın, hâl, makam” gibi kavramları kullanarak iman ehlinin durduğu makamı tarif etmiştir. Ayrıca burada “mümin, muhlis ve mütevekkil” şeklinde mertebeli bir durumdan da söz etmiştir. Başka bir sözünde de el-Mekkî bir anlamda seyrüsülûk metodunu tarif etmiştir. Zira sözü aktaran kişi el-Mekkî’nin o esnada nefis siyasetinden bahsettiğini belirtir. Burada nefis terbiyesi, nefis tezkiyesi veya nefis ilmi gibi kavramlar yerine nefis siyaseti şeklindeki tanımlaması dikkat çekici olarak değerlendirilebilir. Çünkü burada siyaset kelimesi seyislikten gelen manasıyla ele alındığında terbiye, dizginleme anlamlarına gelebilir. Bu itibarla nefsin dizginlenmesi olarak anlayacağımız bu örnekte nefse

115 Sülemî, *Tabakâtü’s-süfiyye*, 204-205; Ensârî, *Tabakâtü’l-evliyâ*, 249.

116 Hücvîrî, *Keşfu’l-Mahcûb*, 203.

117 Şeyhî, *Bahru’l-velaye*, 109.

118 Bilhassa üstadı Cüneyd-i Bağdâdî’nin yakın dönemlerde tevhid çerçevesinde ele aldığı fena nazariyesi de burada unutulmamalıdır.

119 Sülemî, *Tabakâtü’s-süfiyye*, 202; İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ ve tabakâtü’l-asfiyâ*, 10/291.

yakıştırma yoluyla “at” denildiği de söylenebilir ki bu anlamlandırma da tasavvuf literatürü içerisinde nefse dair yapılan benzetmeler bağlamında değerlendirmeye tâbî tutulabilir.¹²⁰ Mekkî'nin seyrüsülük metodu olarak adlandırdığımız yöntemi genel hatlarıyla şöyledir: “Tevbe, pişmanlık ve istiğfarla birlikte azarlanma, hor görülme; varlık yerine darlık ve yokluk; rahat yerine zorluk; dengeli olmaya çalışmak, devamlı bir muhasebe ve daima Allah'a kaçarak, O'na sığınmaktır.” Ayrıca burada “mürîdin mürşidine muhalefetinin Allah'a isyan gibi” olduğuna dair de bir anlatım bulunmaktadır.¹²¹

el-Mekkî'nin tasavvufu bir süreç olarak değerlendirdiğini ifade etmiştik. Dolayısıyla bu sürecin öğreticisi olan bir mürşide başvurmuş kişinin bu süreçte ona itirazı, yöntemin kendisine bir itiraz olarak kabul edilebilir. Böylesi bir muhalefet ancak bu sürecin tamamlanmasına halel getiren ve onu bozan bir itiraz olarak kabul edilebilir. Yani kişinin yolda kalmasına sebep olabilecek bir durum gerçekleşmesinden endişe ediliyor gibidir. Dolayısıyla el-Mekkî'nin şeyhe muhalefet konusu bu şekilde ele alındığında daha anlaşılır görünmektedir. Hallâc-ı Mansûr ile yaşadığı durumda da buna benzer bir durum olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra tasavvuf tarihinde Bağdat ve Basra ekolü olarak iki farklı vechesiyle ele alınan yaklaşım bağlamında el-Mekkî ile Hallâc problemini ele almak da mümkün görünmektedir. Bu bağlamda el-Mekkî Bağdat ekolünün öne çıkan özelliği olan sahvın temsilcisi iken sekrin temsilcilerinden biri olarak da Hallâc'ı göstermek mümkündür.¹²²

Tasavvuf ıstılahları açısından önemli sayılabilecek bir diğer husus da el-Mekkî'nin meleklerin durumunu anlatırken “Arş'tan sızan nûr”dan söz etmesidir.¹²³ Başka bir yerde de nûrun anlamıyla alakalı olarak “Allah'ın göğsünü İslâm'a açtığı kimse Rabb'inden bir nûr üzere değil mi?” şeklindeki ayetin manası sorulunca Mekkî şöyle demiştir: “Kulun nazarı Allah'ın azametine, ilmine, vahdaniyyetine, Celâl'ine ve rubûbiyyetine düşünce,

120 Örneğin Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'nin “eşeğe” benzetmiştir. Bk. Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî - Veled İzbudak, *Mesnevî* (İstanbul: MEB Yayınları, 1968), 3/85.

121 İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, 10/293-294.

122 Her ikisi de sekr ekolünün temsilcisi sayılmasına rağmen Bâyezid-i Bistâmî ile Hallâc-ı Mansûr'un yaklaşımları arasında farklılık olduğu ifade edilmiştir. Alexander Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, çev. Nurullah Koltaş (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 81.

123 İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, 10/292.

gözü O'ndan başka bir şeyi görmez olur.”¹²⁴ Tüm bu izahlar sonraki dönemlerde nûr kavramı etrafında gelişen düşüncelerin erken dönemdeki örnekleri bağlamında değerlendirilebilir.¹²⁵ Ayrıca bahsettiği yolculuktaki şeyleri başarabilecek kişi için “Allah’ın yakîn ruhundan üfleyeceğini” söylemiştir.¹²⁶ Burada zikredilen kavramlar da tasavvuf ıstılahları açısından önemlidir. Bununla birlikte dikkat çekici bir diğer ifade de muhabbetullah kavramını kullanılmasıdır.¹²⁷ Zira burada el-Mekkî, gerçek mutluluğu muhabbetullah çerçevesinde değerlendirmiştir.

Bu bölümde ifade edilen tasavvufî kavramlara ilaveten Osman el-Mekkî'nin “vehm, fikir, hâtır, hüsn, zerafet (behaetün), üns, ziya, cemâl (güzellik), kabih (çirkinlik), karanlık (şebahun), somut, hayal,¹²⁸ mürüvvet,¹²⁹ takva, rıza, reca,¹³⁰ müşahade, muhabbet, rıza, belalara karşı gönül hoşluğu içerisinde olmak,¹³¹ muhlisûn, ihlas ve şükür”¹³² gibi kavramları da kullandığı görülmektedir. O tüm bu kavramları tasavvufî yorumla ele almıştır.

Sonuç

Bu incelemeden sonra ele aldığımız eserler arasında *Tabakâtu's-sûfiyye*'nin diğer sûfî tabakât eserlerine öncülük yaptığı ve her ne kadar doğrudan sûfî tabakât eseri olmasa da *Târîhu Bağdâd*'in Amr b. Osman el-Mekkî hususunda verdiği bilgilerle önemli bir konumda olduğu görülmüştür. Bununla birlikte el-Mekkî'nin sözleri birçok eserde farklı rivayet zincirleri ile zikredilse de aktarılan metinlerin birbirleriyle son derece uyumlu olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Fakat yine birçok eserde el-Mekkî hakkında farklı bilgilere de rastlamak mümkündür. Bu

124 Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, 459.

125 Nûr kavramının tasavvufî yorumu hakkında bir örnek için bk. İmam Gazzâlî, *Varlık, Bilgi, Hakikat Mişkâtü'l-envâr*, çev. Mahmut Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020).

126 İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, 10/294.

127 İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, 10/296.

128 Sülemî, *Tabakâtu's-sûfiyye*, 202; İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, 10/291; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/138; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 88; Münâvî, *el-Kevâkibü'd-Dürriyye*, 1/691.

129 Sülemî, *Tabakâtu's-sûfiyye*, 202; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 14/138; Münâvî, *el-Kevâkibü'd-Dürriyye*, 1/691; Ensârî, *Tabakâtü'l-evliyâ*, 249; Şeyhî, *Bahru'l-velaye*, 108.

130 Sülemî, *Tabakâtu's-sûfiyye*, 204.

131 Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, 459.

132 İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, 10/295.

durum ilk bakışta daha geç dönemlerde kaleme alınan eserlerdeki bilgilerin doğruluğunun tartışılacağı gibi bir izlenim oluştursa da farklı rivayet zincirleriyle aynı içeriğe sahip cümlelerin aktarılmış olması daha geç dönem eserlerinde de önceki müelliflerin yazmayı tercih etmedikleri bilgilere de ulaşılacağı anlamına gelebilir. Zira mevcut olan bilgileri her müellifin eserine almak gibi bir zorunluluğu olmadığından daha erken dönemde yazılmış bir eserde müellif mezkur bilgilere yer vermemiş olabilir. Tarihi eserlerde verilen bilgilerin teyit edilmesi ancak aynı konuya işaret eden başka verilen elde edilmesiyle gerçekleşebilir. Biz de bu çalışmada kaynakların tercih ettiği farklı görüşlerde müdahil olunabilecek noktalara zaman zaman işaret ettik.

Nazarî tasavvuf üzerine düşünüldüğünde erken dönem sûfilerinden olan Amr b. Osman el-Mekki'nin kendisinden sonra sistemli bir hâl alan tasavvuf ilminde sıklıkla ifade edilen ıstılahları kullandığı görülmüştür. Bu bağlamda tasavvufun erken dönemden itibaren belirli ıstılahları kullandığı söylenmelidir. Ayrıca Amr b. Osman el-Mekki'nin tevhidi daima önceleyen, tasavvufta ilmin gerekliliğini vurgulayan ve daha çok sahvı benimseyen sûfiler arasında yer aldığı anlaşılmıştır. Dolayısıyla ilim ve amelin mündemiç durumda bulunduğu bir tasavvuf anlayışına sahip olmuştur. Ayrıca onun mertebeli bir tasavvuf anlayışına sahip olduğu, henüz erken dönemde haller ve makamlar konusunda konuştuğunu söylemek mümkün görünmektedir. Tasavvufî kavramlardan bazılarını daha sonra istinbat çerçevesinde sistematize edildiği şekliyle değerlendirdiği ve böylece sûfilerin bu alanda otorite olduğunu gösteren bir tutuma sahip olduğu ifade edilmelidir. Akli devre dışı bırakmayan fakat manevî tekâmülü de akla indirgemeyen, teori ve pratiği bir bütün olarak ele alan alim bir sûfi olarak öne çıkmaktadır. Tasavvufî bir yaşam sürmesine karşın kadılık gibi dünyevî bir görevi de icra etmesi buna örnek olarak gösterilebilir.

Sonuç olarak o, âlim bir sûfidir. Bağdat çevresi başta olmak üzere döneminde yaşamış sûfilerle görüşme imkanı bulmuş, tasavvufun en temel mevzularında söylediği sözleri tam anlamıyla bir sûfi perspektifinden ele almış ve bu anlamda öncü olarak telakki edilebilecek bir şahsiyet olarak görünmektedir. Yanı sıra Bağdat tasavvuf ekolünün temel özelliklerini barındırdığını söylemek mümkündür.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The author declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support: Yazar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

- Abdel-Kader, Ali Hassan (ed.). *The Life, Personality and Writings of al-Junayd*. Londra: E. J. W. Gibb Memorial Series, 1962.
- Akdağ, Eyyup. “Hallâc’ın Mahkeme Süreci Ve Katline Fetvâ Verenler”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (2020), 1167-1194.
- Attâr, Ferîdüddîn. *Tezkiretü'l Evliyâ*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2015.
- Attâr, Ferîdüddîn. *Tezkiretü'l-evliyâ*. çev. Muhammed el-Asiliyyi el-Vestânîyyi eş-Şâfi'. thk. Muhammed Edîb el-Câdir. b.y.: y.y., ts.
- Bağdâdî, Cüneyd-i. *Cüneyd-i Bağdâdî ve Mektupları*. çev. Süleyman Ateş. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir el-. *Târîhu Bağdâd ev Medineti's-selâm*. thk. Beşşâr Avvâd. Beyrut: Dâru'l-Garb el-İslâmî, ts.
- Başer, Hacı Bayram. *Şeriat ve Hakikat Tasavvufun Teşekkül Süreci*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Câmî, Abdurrahman. *Evliya Menkıbeleri [Nefahâtü'l-Üns]*. ed. Süleyman Uludağ - Mustafa Kara. çev. Lâmiî Çelebi. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2011.
- Câmî, Nureddin Abdurrahman-ı. *Nefehâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*. ed. Mahmut Âbidî. Tahran: İntişarât-ı İttılâât, 1382.
- Ceyhan, Semih. “Süleyman Şeyhi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/108-109. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Dursun, Akif. “Hallâc-ı Mansur’un Yargılanma Sürecinin Değerlendirilmesi”. *Akademik İslâm Araştırmaları Dergisi* 8 (2020), 63-102.
- Ekinci, Muhammed İkbâl. “Sûfî Tabakâtında Bir İsmi İzini Sürmek: Hamdûn El-Kassâr Örneği”. *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 27 (2021), 311-338.
- Ensârî, Ebû Hafs Sirâcüddin Ömer b. Alî b. Ahmed el-. *Tabakâtü'l-evliyâ*. thk. Mustafa Abdulkâdir. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998.
- Eraslan, Soner. “Mâruf el-Kerhî'nin Sûfî Şahsiyeti ve Tasavvufun Menşesindeki Rolü”. *Firat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/27 (2022), 169-185.
- Eraslan, Soner. *Tabakât Literatürünün Ortaya Çıkışı: Süleimî'nin Tabakâtü's-Süfiyyesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2020.
- Gazzâlî, İmam. *Varlık, Bilgi, Hakikat Mişkâtü'l-envâr*. çev. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Güngör, Zülfikar. “Tahirü'l-Mevlevî'nin Hallâc-ı Mansûr'a Dair Risalesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (1999), 581-597.
- Gürer, Betül. “Övgü ve Yergi Bağlamında Süfîlerin Nazarında Hallâc-ı Mansûr”. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 47 (2017), 171-197.
- Herevî, Hâce Abdullah el-Ensârî el-. *Menâzilü's-Sâirîn*. çev. Abdurrezzak Tek. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2019.
- Hücvîrî, Alî b. Osman el-. *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-Mahcûb*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- Hücvîrî, Ebü'l-Hasan Alî b. Osman b. Alî. *Keşfu'l-mahcûb*. çev. İ's'ad Abdülhâdî Kandil. Kahire: el-Meclisü'l-'alâ li's-Sekâfe, 2007.

Ömer Faruk KAHVE

- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Fütûhât-ı Mekkiyye*. çev. Ekrem Demirli. 18 Cilt. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007.
- İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec. *Resulullah (sav), Ashabı ve Belde Belde Allah Dostları Hayatı ve Faziletleri*. çev. Abdülvehhab Öztürk. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2016.
- İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec. *Sıfâtü's-safve*. thk. Mahmud Fâhûrî. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1985.
- İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. İshak el-. *Allah Dostlarının Dünyası Hilyeti'l-evliyâ ve Tabakâtü'l-asfiyâ*. çev. Hüseyin Yıldız vd. İstanbul: Ocağ Yayıncılık, 2015.
- İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah b. İshak el-. *Hilyeti'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988.
- Kelâbâzî, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim el-Buhârî el-. *et-Ta'arruf li-mezhebi Ehli't-tasavvuf*. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993.
- Kelâbâzî, Muhammed b. İbrahim. *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Knysch, Alexander. *Tasavvuf Tarihi*. çev. Nurullah Koltaş. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999.
- Kuşeyrî, Abdülkerim el-. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. thk. Abdü'l-Halîm Mahmud. Kahire: Dâru's-şâ'b, 1989.
- Mansûr, Hallâc-ı. *Kitâb Al Tawâsîn*. çev. Louis Massignon. Paris: Librairie Paul Geuthner, 1913.
- Massignon, Louis. *İslâm'ın Mistik Şehidi Hallâc-ı Mansûr'un Çilesi*. çev. İsmet Birkan. Ankara: Ardıç Yayınları, 2006.
- Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdürraûf el-. *el-Kevâkibü'd-Dürriyye fî Terâcimi's-sâdeti's-sûfiyye*. thk. Muhammed Edîb el-Câdir. Beyrut: Dârû Sâdir, ts.
- Olgun, Tâhirü'l-Mevlevî. *Hallâc-ı Mansûr'a Dâir*. İstanbul Millet Kütüphanesi, Şeriyye Bölümü, 1397, 1a-12b.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Hak ve Aşk Şehidi Hallâc-ı Mansûr ve Eseri*. İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 1996.
- Rûmî, Mevlânâ Celâleddîn-i - Izbudak, Veled. *Mesnevî*. İstanbul: MEB Yayınları, 1968.
- Serrâc, Ebû Nasr et-Tûsî. *el-Luma'*. thk. Abdü'l-Halîm Mahmud - Taha Abdülbâkî Surûr. Kâhire: Dâru'l-kütübü'l-hadîs, 1960.
- Serrâc, Ebû Nasr et-Tûsî. *el-Lüma' İslâm Tasavvufu*. çev. Hasan Kamil Yılmaz. İstanbul: Erkam Yayınları, 2016.
- Sühreverdî, Şehâbeddin. *Gerçek Tasavvuf Avârifü'l-Maârif*. çev. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2010.
- Sühreverdî, Şihâbüddîn Ebû Hafs Ömer es-. *Avârifü'l-ma'ârif*. thk. Abdü'l-Halîm Mahmud - Mahmud b. eş-Şerîf. Kahire: Dâru'l-me'ârif, ts.
- Sülemî, Ebu Abdurrahman es-. *Tabakâtü's-sûfiyye*. thk. Nureddin Şerîbe. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1986.
- Şa'rânî, Ebü'l-Mevâhib Ebû Abdîrrahmân Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî eş-. *Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Halîl Mansûr. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.
- Şa'rânî, Ebü'l-Mevâhib eş-. *Evlîyâlar Ansiklopedisi Tabakatü'l-Kübrâ*. çev. Abdulkadir Akçiçek. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2011.

Tasavvuf Tabakâtında Sûfînin Görünümü: Amr b. Osman el-Mekki Özelinde Bir İnceleme

Şeyhî, Süleyman. *1001 Sufi: Bahru'l-velaye*. ed. Sezai Küçük - Semih Ceyhan. İstanbul: Mavi Yayıncılık, 2007.

Türer, Osman. "Hilyetü'l-Evliyâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/51-52. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Uludağ, Süleyman. "Amr b. Osman el-Mekki". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/90. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Yıldırım, Ahmet. *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

